

रेडियो र हजुर्बा

कमल बस्ताकोटी

“यो रेडियो नेपाल हो, अब सुन्नुहोस् समाचार ...” रेडियोले यति भनिसक्न नपाउँदै आकाशमा भिल्लिक्क बिजुली चम्कन थाल्छ। त्यसपछि मेरा हजुर्बा स्वस्फूर्त रूपमा रेडियोको कान बटाउँदै बन्द गरिदिनुहुन्छ, र भन्नुहुन्छ— “बिजुली चम्कदा रेडियो खोलेर सुनेमा रेडियो बिग्रन्छ, अनि भोलिबाट के सुन्ने?”

यो २०३५ सालतिरको कुरा हो। म प्राथमिक विद्यालय भरखरै जान थालेको थिएँ। मेरो बुवा सरकारी कार्यालयको अधिकृत हुनुहुन्थ्यो र जागिरको सिलसिलामा विभिन्न जिल्लामा बस्नुहुन्थ्यो। दशैं, तिहार र अन्य चाडपर्वमा बाहेक अरू बेला कमै मात्रै घरमा आउनुहुन्थ्यो। एकदिन उहाँले आफ्ना मातापिता अर्थात् मेरो हजुर्बा-हजुरआमाको लागि एउटा रेडियो किनेर “ल बा-आमा यसले सबै खबर भन्छ, गीत आदि गाउँछ ...” भन्दै हामी वसेको घरमा ल्याएर दिनुभयो। अघौँ पञ्चायत^१ स्थित हाम्रो त्यो घर र वरपरको वातावरण विशुद्ध ग्रामीण नै थियो। त्यस बेला

---

^१ साविक अघौँ पञ्चायत २०३९ मा लेखनाथ गाउँ पञ्चायत, २०४८ मा लेखनाथ गाउँ विकास समिति तथा २०५४ देखि लेखनाथ नगरपालिकाअन्तर्गत छ।

घरमा रेडियो पाल्नु खर्चिलो काम थियो । पाल्ने यस अर्थमा कि त्यसलाई व्याट्रीको खुराक दिनुपर्थ्यो । बिजुली थिएन । नजिकै रहेको जिल्ला, अञ्चल र क्षेत्रीय सदरमुकाम भइटोपलेको पोखरा बजार त एकदिन बिराएर विद्युत उपभोग गर्न पाउँथ्यो । तत्कालीन अर्घौँ पञ्चायतले विद्युतीकरणको सपना देख्ने तयारी पनि गरेको थिएन । पृथ्वी राजमार्गले छोएको हुनाले मेरो गाउँमा मोटरगाडी अनौठो थिएन । त्यसबाहेक आधुनिक प्रविधिको अन्य कुनै छनक भएको मलाई सम्झना छैन । कुटानी पिसानीमा ढिकी, जाँतो प्रयोग हुन्थ्यो । कृषिकर्म गाउँलेहरूको मुख्य पेशा थियो । खनजोतमा या त गोरुले तान्ने हलोको प्रयोग हुन्थ्यो या त कुटोकोदालोमार्फत मानव श्रम लगाइन्थ्यो ।

छरछिमेकमा कसैका घरमा पनि रेडियो थिएन । त्यसैले हाम्रो घरमा आएको रेडियो विशेष चर्चा र आकर्षणको विषय बनेको थियो । गाउँ न हो, विहान र दिउँसो रेडियो सुन्ने फुर्सद कसैको मात्र हुन्थ्यो । दिउँसो कोही रेडियो सुन्न आइहाले पनि बन्द रेडियो प्रायः खुल्दैनथ्यो । अनि ऊ रेडियो ओल्टाइ पल्टाइ गरेर हेर्थ्यो । सोचदोहोला यो कसरी बोल्ने होला, ठाकाकै हामीहरूले बोलेभैं गरेर ... । ऊ चाहँदो हो, रेडियो पूरै खोलखाल पार्ने, अनि भित्र बसेका मानिसहरू हेर्ने ... । कसले बनायो यस्तो अचम्मको जिनीस ... । रेडियोलाई घुरेर हेर्ने ती हाम्रा छिमेकी यस्तै सोच्दाहुन् भन्ने मेरो अनुमान हो । तर मलाई भने रेडियोभित्रका बूढीआँले मान्छे हेर्न साह्रै रहुर थियो । हजुर्वाले सुनाउने एउटा दन्त्य कथामा राक्षसले कुनै देशमा सबैलाई सखाप पारी एक राजकुमारीलाई मात्र पालिरहेको सन्दर्भ थियो । राक्षसले आफू दिनभरि शिकारमा जाँदा राजकुमारीलाई सुनको छडीले छोइदिन्थ्यो । अनि उनी बेहोस भएर निदाउँथिन् । फेरि राक्षस फर्केपछि चाँदीको छडीले छोइदिन्थ्यो र राजकुमारी व्युँभन्थिन् । दन्त्य कथाका ती तिलस्मी छडीजस्तै बेजोड शक्तिशाली लाग्यो मलाई रेडियो ।

एकदिन सबैजना घरबाट बाहिर खेतमा काम गर्न गएको बेला डराई डराई रेडियो खोल्ने प्रयत्न गरें । हजुर्वाले भर्खर मखमलको कपडा किनेर सिलाईवरी रेडियोलाई लगाइदिनु भएको थियो । म त्यही खोल निकाल्न थालेको, त्यो कपडा घरी ब्याण्डमा अल्झिन्छ, घरी मिटर घुमाउने डल्लोमा । अलिकति बढी बल परेछ क्यारे रेडियोको आसकोट (त्यो खोल) थोरै उधियो । डरले मेरो सातो गयो, जब बेलुका भयो हजुर्वाले रेडियोको खोल च्यातिएको थाहा पाई केरकार गर्दा मेरो बदमासी हो भन्ने थाहा भइहाल्यो । गाईबस्तु चराउँदा आफूले प्रयोग गर्ने 'बेत' को लट्टी ल्याएर एकपटक 'स्वाम्म' मेरो पिडौलामा वजानुभयो । दुखाई सहन नसकी म थुचुक्कै बसें र रून थालें । त्यसपछि मैले भुक्किएर पनि त्यो रेडियोलाई चलाउने प्रयास गरिनँ ।

वरपरका मानिसहरू रेडियोबाट प्रसारण हुने साँझको समाचार सुन्न सात बजे नै जम्मा भैसक्ये । तर समाचार आउँथ्यो साढे सात बजे मात्र । त्यसमाथि वर्षात्को समय, एसएलसीको रिजल्ट निस्कने तयारी हुँदैथियो । खबर पनि सुन्न पाइने, सबैजना जम्मा भएर सुख दुःखका कुरा पनि हुने, अनि अर्को विकल्प पनि नभएर होला, छिमेकका सबैजना हाम्रो घरको आँगन वरिपरि र पिँढीमा जम्मा हुन्थे ।

बिजुली चम्केको दिनको सम्झना गर्दै थिएँ म । त्यो दिन समाचार त आयो तर बिजुली चम्कनाले सुन्न पाइएन । एकजना काका (पल्लाघरे माइलावा) समाचार सुन्न नपाएर फतफताउँदै हिँड्नुभयो, अरू भने बिजुली चम्कन छोडे त समाचारभन्दा पछाडि आउने समाचारमुखी कार्यक्रम *सामयिक चर्चा* सुन्न पाइने आशामा थिए । भाग्यले साथ दियो त्यसदिन । एकैछिनमा बिजुली चम्कन रोकियो । अनि परेछ, शुक्रवार, *सामयिक चर्चा*पछि आइहाल्यो कार्यक्रम *रोदी*, असाध्यै रमाइलो लोक साङ्गीतिक कार्यक्रम । *रोदी*को रमाइलोमा रङ्गिँदै, दङ्गिँदै त्यसपछि सबै आ-आफ्ना घरतिर लागे । यो त भयो एकदिनको चर्चा ।

हाम्रो रेडियो सानो थियो, जम्मा तीन ब्याण्डको— मिडियमवेभ, सर्टवेभ-१, सर्टवेभ-२ । नेपाली कार्यक्रम आउँथ्यो सर्टवेभ ६० मिटरमा । हजुर्बा मिटर घुमाउन कसैलाई पनि दिनुहुन्थेन । ब्याण्ड फेर्ने त कुरै भएन । महिनौँ एउटै ब्याण्ड र मिटरमा रहँदा रहँदै ब्याण्ड र मिटर दुवै जाम भएछ । पछि त जति ब्याण्ड चलाए पनि रेडियो नेपाल, जति मिटर घुमाए पनि रेडियो नेपाल । रेडियो त रेडियो नेपाल मात्रै आउने पो भएछ । हुन पनि रेडियो नेपालका कार्यक्रम रोचक र रमाइला नै थिए हाम्रालागि । नराम्रा कार्यक्रम आए हजुर्बाले रेडियो बन्द गरिदिनुहुन्थ्यो । गतनपत्तका कार्यक्रम सुनेर ब्याट्रीको आयु घटाउन हुँदैन भन्ने उहाँको मान्यता थियो । प्रायः गाउँघरतिर सबैले रूचाउने कार्यक्रमहरू *रोदी*, *चौतारी*, *लोक गीतका कार्यक्रमहरू*, *कृषि कार्यक्रम*, *विदेशमा बस्ने नेपालीहरूका लागि कार्यक्रम* आदि थिए । समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रमपछि यिनै कार्यक्रमहरूको प्रतीक्षा हुन्थ्यो । यिनै प्रिय कार्यक्रम सुनेर समयको जानकारी समेत पाउँथ्यौँ हामी । हजुरआमालाई त भन् रेडियो खोल्नेबित्तिकै कति बज्यो भन्ने थाहा हुन्थ्यो । रेडियोले समयको जानकारी दिएको बेलामा घडी हुनेहरू आफ्नो घडी हेर्ने र नमिलेको भए रेडियोसँग मिलाउँथे । समग्रमा समयको सही जानकारी पनि रेडियोबाट हुन्थ्यो ।

त्यस गाउँमा बच्ने एउटा मात्र रेडियो, त्यो पनि रेडियो नेपालबाहेक अरू कुनै स्टेसन नसमात्ने, कहिलेकाहीं हजुरआमा भर्किनुहुन्थ्यो— “यो रिडिउ त

अरू भाखै बोल्दैन ।” पोखरा या अन्यत्र कतै जाँदा उहाँले रेडियोमा अरू स्टेसन पनि सुनेको हुनुपर्छ ।

एकदिन म रेडियोमा बजेको गीत गुन्गुनाउँदै स्कूलको कक्षामा बसेको थिएँ । सरले भित्र छिर्नेवित्तिकै सोध्नुभयो— “ए ! के कराइरहेको ?” मैले जवाफ दिएँ “गीत गाएको सर” । सरको केरकार भन् बढ्यो— “कस्तो गीत ?” मेरो घरमा रेडियो भएको फूर्ती लगाउने समय थियो । तसर्थ रेडियोमा सुनेको गीत हो भन्न हतार गरिनँ । सरले फेरि सोध्नुभयो— “तिम्रो घरमा रेडियो छ ?” मैले छाती ठूलो बनाएर जवाफ दिएँ— “छ, सर” । त्यसपछि, सँगै पढ्ने साथीहरूले मलाई ‘बित्ते’ भनेर जिस्काउन थाले । रेडियोभित्र एक वित्ता उचाइको मान्छे हुन्छन् भन्ने उनीहरूलाई पनि लागेको थियो । त्यस्ता मान्छे भएको रेडियो मेरो घरमा भएकाले मलाई उनीहरूले त्यसरी जिस्काएका हुन् तर त्यो जिस्काइमा म आफूलाई ठूलो मान्छे भएको महसुस गर्थे ।

अब प्रसङ्ग पुनः विजुली चम्कदाको क्षणमा नै जोड्दैछु, विजुली चम्क्यो, रेडियो बन्द भयो । पल्लाघरे माइलाबा, हिँड्नुभयो । उहाँलाई भोक चलेछ, रेडियो सुन्न नपाएकोमा । त्यसपछि एउटा रेडियोको ठाँडो त किन्छु किन्छु, भन्ने फूर्तीपूर्ण उद्घोष पनि मानिसहरू जम्मा हुने चियापसलतिर निकाल्नुभएछ । यो कुरा एक कान दुई कान हुँदै एकजना भारतीय सेनाका लाहुरे दाइको कानमा पनि पुगेछ । त्यसपछि उनी माइलाबाको घरमा हाजिर भए, भन्सार नतिरी ल्याएको आफ्नो रेडियो लिएर । मूल्य थियो दुई सय रुपियाँ । तर माइलाबा त्यत्रो पैसा तिरेर भन्सार नतिरी ल्याएको रेडियो किन्न राजी हुनुभएन । उहाँलाई थाहा रहेछ बिना लाइसेन्सको रेडियो जफत हुन्छ भनेर । त्यसैले थप्नुभयो— “गाउँ पञ्चायतमा नियमित कर नतिरे त रेडियोको भन्दा धेरै रकम जरिवाना तिर्नमा नै जान सक्छ । त्यसैले म त यो रेडियो आधा दाम घटाएर दिए पनि किन्न सक्दिनँ ।” त्यसपछि लाहुरेदाइ लुरूक्क फर्केछन् । यी कुरा माइलाबाले पछि म ठूलो भएपछि बताउनुभएको हो ।

त्यसै बेला (२०३७ सालतिर) माइलाबाले भारतमा बनेको एउटा नयाँ रेडियो भित्र्याउनु भयो, पोखरा बजारबाट । पूरा दिन घुम्दा फेला पार्नुभएछ, आफू सुहाउँदो रेडियो । भारतमा बनेको रेडियोले भारतीय स्टेसन राम्ररी समात्छ भन्ने भ्रम थियो हाम्रातिर त्यस बेला । अनि माइलाबा हिन्दी गीत भनेपछि अलि चनाखो हुनुहुन्थ्यो । बजारतिर जापानमा निर्मित ‘नेशनल पानासोनिक’ र ‘फिलिप्स’ रेडियोले आफ्नो बलियो उपस्थिति जनाइसकेका थिए । तैपनि गाउँघरतिर भारतीय रेडियोको पकड अलि बढी नै थियो । माइलाबाले रेडियो किनेपछि, समाचार

सुन्ने बेलामा हाम्रो घरमा जम्मा हुने भीड घट्न थाल्यो । त्यसमाथि उहाँले रेडियो सक्दो ठूलो आवाजमा बजाएर वरपरका छरछिमेकीलाई आकर्षण गर्नुहुन्थ्यो । हुन पनि माइलावाकहाँ रेडियो चर्काएपछि कलाधर, दशरथ, राजु, धर्मराज आदिले आफ्नै घरमा बसीबसी रेडियोको आनन्द लिन पाएका थिए । अनि माइलावा छिनछिनमा मिटर फेरेर रेडियो खर्साङ्ग, वीवीसी, अल इण्डिया रेडियो, उर्दू स्टेसन, रेडियो सिलोन आदि अनेकौं स्टेसनबाट प्रसारण हुने नेपाली तथा हिन्दी समाचार एवं गीतहरू सबैलाई सुनाउनुहुन्थ्यो, सुन्नुहुन्थ्यो । सुन्नभन्दा सुनाउन पाउँदा उहाँ बढी मख्ख पर्नुहुन्थ्यो । मानौं, ती थरीथरीका स्टेसनबाट त्यहाँ प्रसारित गीतहरू उहाँ आफैले गाएर सुनाउनुभएको हो ।

रेडियोले भनेको शब्द अकाट्य हुन्छ, सत्य हुन्छ, त्यसले कहिल्यै झुटो बोल्दैन भन्ने विश्वास धेरैको मथिङ्गलमा छापिएको थियो । समाचारका कुरामा शङ्का गर्नु त टाढाको कुरा भयो, रेडियोबाट प्रचार गरिएका कुनै पनि वस्तुलाई खोजी खोजी उपयोग गरिन्थ्यो । अहिले जस्तो मिनेटैपिच्छे विज्ञापन आउँदैनथ्यो । विज्ञापन नै सुन्न पनि धेरै समय कुर्नुपर्थ्यो । विज्ञापन बज्ने निश्चित समय र कार्यक्रम हुन्थ्यो । समाचारको सुरु, मध्य र अन्तमा विज्ञापन बज्ने कुरै आउँदैनथ्यो । आउँथ्यो त समाचार, लोकगीत, आधुनिक गीत, राष्ट्रिय गीत तथा अन्य कार्यक्रमहरू न कि प्रयोजित कार्यक्रमहरू । तर सधैं एउटै भाषा, लय र शब्दमा प्रसार भइरहने एउटै विज्ञापन सुन्दा सुन्दा त्यसप्रति विस्तारै शङ्का गर्नेहरू पनि थिए । पछि हजुर्वा भन्नुहुन्थ्यो— “यो रेडियोले भनेको वस्तु त कसैले नकिनेर, नराम्रो भएपछि हामीलाई किनेर प्रयोग गर भनेको हो बाबु । रेडियोले भनेको साबुन नकिन है, अर्कै साबुन किनेर ल्याउनु । तिमीहरूलाई थाहा छँदै छ नि, अकबरी सुनलाई कसी लाउनुपर्दैन ।” तर बूढाबालाई के थाहा “बोल्नेको पिठो विक्रम नबोल्नेको चामल पनि विक्रमै” भन्ने ।

समष्टिमा भन्नुपर्दा आजभन्दा करिब २५/३० वर्ष अगाडि रेडियो राख्ने, सुन्ने भनेको प्रतिष्ठाको विषय हुन्थ्यो । अनि काँधमा रेडियो फुण्ड्याएर नेपाल आउने लाहुरेदाइ पनि आफूलाई भाग्यमानी सम्झन्थे । मेरा हजुर्वा पनि गीत, सङ्गीत सुनेर आफ्ना बूढचौलीका दिनहरू काट्नुहुन्थ्यो । समाचार सुनेर बाहिरी संसारसँग सुसूचित हुनुहुन्थ्यो । हजुर्वाको त्यो प्यारो रेडियोसँग मैले पनि आफ्नो बालापन साटेको छु । रेडियोका गीत र समाचारले नै मलाई घर, गाउँ, र छिमेकको साँघुरो परिवेशबाट उफारेर कल्पनाको विमानमै भए पनि निष्पिक्री उडानमा लगेका थिए । रेडियोसँग बितेका ती क्षणहरू मलाई प्यारा लाग्छन्, रेडियोसँग जोडिएका प्रसङ्गहरू मलाई रुचिकर लाग्छन् ।